

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-101>

ГЕОПОЛІТИЧНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПРИЧИНИ ВІЙНИ РОСІЇ В УКРАЇНІ 2014–2022 РОКІВ: ІСТОРИЧНИЙ РАКУРС

Баган О. Р.

Російсько-український конфлікт належить до кардинальних, доленосних, майже есхатологічних в історії Східної Європи. Його джерела виходять ще із Середньовіччя, з політичних, релігійних та культурних змагань різних держав і династій за панування на просторі між Балтикою і Чорним морем. Розвиток потуги держави Велике князівство Литовське у XIV – XV ст. спричинив охоплення нею майже всіх етнічних земель давніх білорусів та українців. Певним парадоксом цієї держави було те, що, поширюючись в глибини Східної Європи, вона поступово ставала щораз більше *середньоевропейською* за духом та цивілізаційними ознаками: Литва прийняла католицтво (1387 р.), засвоїла соціальну культуру міст (магдебурзьке право), глибоко увібрала інтелектуальні та мистецькі віяння Ренесансу й потім Бароко, створила латиномовну літературу, засвоїла віяння західного протестантизму (у ВКЛ існували великі середовища лютеранські, кальвіністські, соцініанів, аріанів), прищепила своїй людині громадянсько-демократичну свідомість через створення системи сеймів і сеймиків, розвиток міських братств тощо^{1,2}. Цей цивілізаційний вплив Литви на Русь був надзвичайним, настільки глибоким і творчим, що через два століття кардинально перемінив ментальність мешканців східнослов'янського походження в просторі ВКЛ: *відтепер ті були відкритими до західних культурно-цивілізаційних віянь*. Паралельно у середовищі давніх білорусів та українців почалися націотворчі процеси, зумовлені об'єктивними причинами історичного націогенезу, що спричинило бурхливі процеси на межі XVI – XVII ст., які почали змінювати геополітичну та культурно-ментальну ситуацію в Східній Європі.

Про це дуже влучно писав ще І.Франко, осмислюючи перемену ментальності українського народу доби Пізнього Середньовіччя: «Сполучення литов-

сько-руської держави з Польщею за Ягайла було заповіддю того, що Южна Русь, сполучена з Литвою, мусила з часом з-під переважаючого впливу Візантії підпасти такому ж впливові Західної Європи. Більше як 100 літ йшла глуха боротьба всередині руського народу, і тільки в першій чверті XVI віку, з появою Скорини, ми бачимо, що боротьба починає переважувати на сторону Заходу, що скомбіновані впливи гуманізму, західноєвропейських винаходів (друк, нова воєнна тактика і обумовлена нею нова організація воєнних сил) і церковної реформації починають проникати в саму душу южноруського народу, змінюючи всю фізіономію його духовної діяльності. Білорус Скорина не належить безпосередньо до історії южноруської літератури, та проте він мусить займати в ній видне місце задля того впливу, який мали його видання перекладу Св. Письма на Южну Русь, яко ініціатор того оживленого руху популяризаційного, котрий в XVI віці сплотив такі гарні та важні праці, як переклад Св. Письма Негалевського, як Пересопницьке Євангеліє, як друковане Тяпинським Євангеліє і т. ин.

...Вплив Заходу, головню Польщі, потрохи Чех і Німеччини, потрохи й латинського гуманізму переважає над впливом грецького Сходу ... Через школи, друкарні, прилюдні диспути життя духове шириться, будиться чимраз у глибших масах людинності. Політика Польщі, котра по доконанні політичної унії з Литво-Руссю в Любліні 1569 р. бажала скріпити її ще й унією релігійною, причинилася до розбудження дрімаючих сил руської суспільності для оборони того, що тоді вважалося найвищим, найсвятішим добром – релігії і обряду. Постає богата і повна живого інтересу література полемічна... Постання нового літературного язика, невиробленого і макаронічного, та все-таки безмірно ближчого до живої мови люду, ніж давня церковщина, і потреби школи роблять конечними студії над старою мовою церковних книг; постають граматики і словарі, укладені почасти після візантійських, а почасти після латинських взірців (Смотрицький черпав з Доната!). Постають нові роди літератури: силабічні вірші, ритмічні і римовані пісні церковні на взір латинської гімнології і протестантських пісень, далі – релігійні драми, містерії і шкільні драми на духовні, а то й

¹ Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego: analizy i obrazy / Opracowanie Vytautas Alisauskas, Liudas Jovaisa, Mindaugas Paknes, Rimvydas Petrauskas, Eligius Raila. Krakow. UNIVER-SITAS. 2011. ST. 34–49; 50–68; 202–213; 282–299; 431–446; 595–619; 648–667.

² Норкус З. Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології. К.: Критика. 2016. С. 189–257.

на національно-політичні сюжети, переплетені веселими інтермедіями...»³.

Коли у XV – XVI ст. на крайньому Сході Європи почала міцніти нова експансіоністська держава – Московське князівство, – то вона сприйняла появу іншого світу Русі в складі Великого князівства Литовського як *виклик собі*, як закономірний простір для просування своїх державних інтересів та соціальних апетитів. Перед тим поступово Москва «проковтнула» три руські державні утворення на заході від своїх територій: Тверське князівство, Псковську та Новгородську землі. Це завоювання було надто жорстоким, практично воно супроводжувалося геноцидом проти місцевих мешканців. Проте суспільні гущі цих держав не були так відчутно пройняті цивілізаційними впливами Заходу, як руські землі у складі Великого князівства Литовського, тому Москва «переварила» їх відносно легко. Вже через одне-два покоління після терору завойовників ці руські країни стали покірними перед Московією й швидко асимілювалися з її соціумом. Боротьба ж за руські землі далі на захід, в просторі Великого князівства Литовського, стала для Москви вельми виснажливою, завзятою і тривалою, відбувалася з перемінними успіхами. Це було спричинене тим, що *ментально, цивілізаційно* ці землі вже були кардинально інакшими. Власне, *відбувався процес цивілізаційного тиску Середньої Європи через ВКЛ на Східну Європу*. Тому давні білоруси й українці включилися тоді у доволі драматичні трансформаційні процеси їхньої ідентичності, з одного боку, а з іншого, вступили в зтяжливе протистояння московській експансії. По-суті, цей цивілізаційний конфлікт триває до сьогодні.

У подальшому вже як Російська імперія (від 1721 р.) Московія діяла на українських та білоруських землях за логікою нівелювання того цивілізаційного масиву, який утворився тут протягом XV – XVI ст. Особливо посилювалося це поглинання після Полтавської битви 1709 р., коли Московія повністю утвердилася на півночі Лівобережної України. Вартує наголосити, що *це був переломний момент в історії всієї Середньо-Східної Європи*. Про це в геополітичному розрізі першим концептуально написав український політичний мислитель Дмитро Донцов в трьохетапних для українського національного руху працях: «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» (1913)⁴, «Історія розвитку української державної ідеї» (1917)⁵ і

³ Франко І. [План викладів історії літератури руської] // Франко І. Зібрання творів у 50 т. К.: Наукова думка. 1976–1986. Т. 31. С. 42.

⁴ Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. Донцов Д. Вибрані твори у 10 т. Дрогобич–Львів: ВФ «Відродження». 2011–2016. Т. 1. С. 21–37.

⁵ Там само. Т. 2. С. 31–64.

«Похід Карла XII на Україну» (1918)⁶. Центральна думка цих праць – це пояснення катастрофічності Полтавської битви як темної віхи в історії Середньо-Східної Європи, коли Росія змогла створити собі на берегах Дніпра справжній «геополітичний плацдарм», щоб постійно тиснути на решту Європи, провадити експансію в усіх напрямках від Чорного моря до Балтики.

Ці думки Д. Донцов повторював згодом у багатьох своїх статтях та великих творах, таких як «Підстави нашої політики» (1921), пояснюючи і для українців, і для європейських політиків, що міцно приєднане побережжя Середнього Дніпра, тобто Центральної України, перетворює Росію на геополітичну супердержаву, водночас витіснення Росії з цього простору – це усунення загрози російського імперського наступу на Європу. Ці тези Д. Донцова вже стали аксіомою геополітики, хоча в міжнародній теорії геополітики прийнято приписувати цей висновок Збігневу Бжезинському.

Загалом про напрямки та особливості геополітичної експансії Московії-Росії на українські та білоруські землі написано доволі багато. Однак слабкістю більшості тлумачень цього конфлікту є те, що науковці не завжди беруть до уваги, власне, цивілізаційну складову цього протистояння. Здебільшого все пояснюється крізь призму державницьких інтересів Російської імперії, яка, мовляв, «забезпечувала собі просторові, торговельні та промислові можливості для ефективнішої життєдіяльності». У колі таких інтерпретацій часто перебувають і видатні західні політологи та політики, які дивляться на імперіалізм Москви винятково як на явище державного прагматизму.

В українській науці вже були спроби осмислення великого конфлікту в Східній Європі з позицій теорії цивілізації та ідеології імперіалізму. Етапним тут можна вважати вихід збірника праць видатних істориків та культурологів еміграції, які об'єднали свої зусилля в знаменитому виданні: Теорія Третього Риму: Збірник праць Церковно-археографічної комісії Апостольського Візитатора для українців у Західній Європі / За ред. І. Мірчука (Мюнхен, 1953). Сьогодні у доповненому варіанті цей збірник перевидано в Україні: Москва-Третій Рим. Походження міфу / Упорядник Є. Калюжний⁷. У цій книзі зібрано студії Н. Полонської-Василенко, О. Оглоблина, Г. Коха, І. Мірчука, Б. Крупницького, Ю. Бойка, В. Гришка.

Друга цікава й продуктивна спроба вивчення цієї глобальної проблеми – це видання збірника «Російський імперіалізм» (1974) в упорядкуванні Тараса

⁶ Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. Донцов Д. Вибрані твори у 10 т. Дрогобич–Львів: ВФ «Відродження». 2011–2016. Т. 2. С. 65–77.

⁷ Москва – Третій Рим. Походження міфу / Упоряд. Є. Калюжний. К.: Смолоскип. 2021. 640 с.

Гунчака, який об'єднав зусилля науковців із різних західних країн. У новому перевиданні їхні студії доповнені статтями В. Бандери («Вимір визиску України Росією») та Ю. Шаповала («Радянський союз як різновид історії Росії: як усе почалося»)⁸. Тут осмислені такі проблеми, як витоки російського імперіалізму (Г. Гутенбах), переосмислення російського імперіалізму (Е. Саркісянц), панславизм через панрусизм (Т. Гунчак), Росія і балтійський простір (Р.М. Гетон), російсько-польська конфронтація (В. Лайч), Україна і московська експансія (Г. Гутенбах), Росія і Балкани (Т. Стоянович), російська експансія на Кавказ (Ф. Казамзадег), російські завоювання в Середній Азії (Дж. Вілер), російське проникнення на Далекий Схід (Сун Іван Чанг). Проте ці науковці переважно лише описують факти російської експансії або навіть виправдовують її (Е. Саркісянц), не вдаючись до поглиблення аналізу її ідеології та цивілізаційних особливостей. Винятком є стаття Т. Гунчака, яка тлумачить підступність російських теорій слов'янофільства і їхню перверзивність.

Серед інших досліджень новішого часу вартує виділити монографію Рамана Кіся «Фінал Третього Риму: Російська месіанська ідея на зламі тисячоліть»⁹, в якій є такі проникливі розділи, як «Московська месіаністична ідея як сурогат релігії» та «До основ російського менталітету: симбіоз «православ'я», етатизму і гегемонізму». Автор широко використовує праці російських філософів та культурологів релігійної та ідеалістичної школи і це робить його дослідження вельми переконливим.

Грунтовна монографія американського дослідника Тері Мартина «Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)»¹⁰ має темою вужчий період, але дає добрий фактологічний матеріал для розуміння знищувальної природи російського імперіалізму під маскою комунізму. Власне, ця книга показує, наскільки нетерпимою була Москва до українського національного руху.

Важливі аспекти аналізованої нами проблематики осмислені в книгах Р. Шпорлюка¹¹, О. Гринів¹² і С. Плохія¹³. Власне, монографія С. Плохія добре пояснює механіку цивілізаційного тиску

⁸ Російський імперіалізм / Пер. з англ. Т. Цимбала. Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2010. 396 с.

⁹ Кісь Р. Фінал Третього Риму: Російська месіанська ідея на зламі тисячоліть. Львів: Інститут народознавства НАН України. 1998. 707 с.

¹⁰ Мартин Т. Імперія національного вирівнювання: Нації та націоналізм у Радянському союзі (1923–1939 роки). К.: Критика. 2013. 640 с.

¹¹ Шпорлюк Р. Імперія та нація / Пер. з англ. К.: Дух і літера. 2000. 354 с.

¹² Гринів О. Україна і Росія: партнерство чи протистояння? Львів: Інститут народознавства НАН України. 1997. 372 с.

¹³ Плохій С. Загублене царство: Історія «русского мира» з 1470 року до сьогодні. Харків: Фоліо. 2019. 308 с.

Москви на Україну, її потужну асиміляторську політику, представляє докладний фактологічний матеріал в цій темі.

Отже, *метою цієї статті є аналіз геополітичних та цивілізаційних тем у великій науковій проблемі трактування зародження й розвитку російського імперіалізму, пояснення причин особливої агресивності Москви до України як частини сакрального для неї геостратегічного простору.*

В українській національній ідеології змагання з Російською імперією почалося ще у XVIII ст. і квінтесенцією цього опору на ідейному рівні є, безумовно, книга невідомого автора «Історія Русів», яку прийнято датувати початком XIX ст., але яка відображала погляди української козацької шляхти попередньої доби. Цей твір характеризується потужним візіонерством, гнівними ескападами проти Московії, баченням української національної проблеми як вирішальної для всього Сходу Європи. Цю настроєвість і візіонерство перебрав великий український національний поет Тарас Шевченко, який надав їм особливої естетичної та емоційної сили. Найповніше це видно у його знаковому творі художньої історіософії – містерії «Великий льох» (1845).

Історіософська концепція «Великого льоху» має свою геополітичну складову. У творі в алегоричних формах зображено складне переплетення історичних доль трьох країн – Московії, Польщі та України. Саме ці три народи вирішували долю Східної Європи в останні два століття. Т.Шевченко не розповідає про конкретні історичні події та їхню послідовність, лише три символічно-фаталістичні «ворони» короткими фразами передають трагізм історії Східної Європи, в епіцентрі якої перебуває розп'ята Україна. «Ворони» – це злі духи історії, згідно з міфологічними уявленнями. Кожна з них – московська, польська й українська – принесла лихо своїм країнам і народам. Так, московська ворона «С Тататрами помутила, / С Мучителем (Іваном Лютим – О.Б.) покутила, / С Петрухою попила, / Да всё немцам продала»¹⁴. За цими короткими означеннями стоїть трагедія народу/країни, які постійно перебували під гнітом тиранів, а тепер виявилися заручниками бюрократичної, визискувальної державної системи, створеної на німецький лад (натяк на німецьке походження великої частини управлінської еліти Росії від початку XVIII ст.).

Польська ворона «в Парижі була / Та три злоті з Радзивіллою / Та з Потоцьким пропила ...»¹⁵. Це критичний натяк на те, що польсько-литовська (Радзивілли) політика виявилася вельми марнославною, розтратною та неуспішною, бо опинилася на вигнанні (в Парижі, в еміграції), а свою батьківщину втратила. Польща прогала велике геополітичне

¹⁴ Шевченко Т. Кобзар. К.: Школа, 2014. С. 178.

¹⁵ Там само. С. 176.

змагання за Східну Європу Московії – і в цьому полягає трагедія цього простору.

Українська ворона найтрагічніша, вона пролила ріки крові й занастала свою батьківщину: «Я спалила Польщу з королями ... А з вольними козаками / Що я виробляла?! / Кому я їх не наймала, / Не запродавала? / ... Думала, з Богданом / Я їх поховала. Ні, встали, погані, / Із шведським прибуду! (*тобто Карлом XII– О.Б.*) / Та й тоді ж творилось! / Виростаю, як згадаю: / Батурина спалила, / Сулу в Ромні загатила / Тільки старшинами / Козацькими, а такими / Просто козаками / Фінляндію засіяла... / І славного Полуботка / В тюрмі задушила / Отоді-то було свято! / Аж пекло злякалось; / Маги Божа у Иржавці / Вночі заридала»¹⁶. Це короткий переказ історії падіння козацької держави, заснованої Б. Хмельницьким і знищеної Російською імперією, яка у такий спосіб поширила свою деспотичну владу на всю Східну Європу.

Т. Шевченкові як поетові властиве інтуїтивно-образне мислення, і тому він представив долю Східної Європи в містико-міфологічних образах та візіях. Центральною ідеєю цього твору є історіософське моделювання долі України, яка втілена в образі містичного «Великого льоху», як визначальної у вічному змаганні свободи й несвободи, національної гідності й імперської безжальності, істини й світової брехні. В поезії «Стоїть в селі Суботіві...», яка була своєрідним епілогом до містерії, ця ідея виражена в таких словах:

Отаке-то, Зіновію,
Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже!
Кажуть, бачиш, що всето те
Таки й було наше,
А що митілько наймали
Татарам на пашу
Та полякам... Може, й справді!
Нехай і так буде!
Так сміються ж з України
Стороннії люди...
Не смійтеся, чужі люди!
Церков-домовина
Розвалиться, і з-під неї
Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!¹⁷

Т. Шевченко усвідомлював, що *тільки з відновленням української державності, з побудовою вільного суспільного ладу, з утвердженням правди зможе прийти гармонія в Східну Європу*. Тут нотки його поезії набувають есхатологічного змісту.

Як відомо, саме Шевченкове вогненне слово у середині XIX ст. розбудило український національний рух, перетворило його на нову політичну силу, а це, своєю чергою, почало підважувати Російську імперію, оскільки та втрачала в Україні вирішальний «геополітичний плацдарм» для геостратегічного тиску на Європу. Цей «плацдарм» Московія здобула на самому початку XVIII ст. внаслідок переможної битви під Полтавою в 1709 р. Відтоді її зовнішньополітична агресивність, яка йшла від енергетики великих євразійських рівнин, набула системності. Це визнають і дослідники російської геополітичної традиції: «Именно в Петровскую эпоху ... внешнеполитический императив властно повернул вектор геополитических приоритетов с внутренней на внешнюю политику и с восточного направления на западное, северное и южное»¹⁸.

Ця Петровська епоха означала для Московії дуже багато. Вона перетворила її на Російську імперію й максимально європеїзувала, модернізувала російське суспільство, яке відтепер на рівні еліт навчилося здобувати якісну освіту й застосовувати західні технології та ідеї для розбудови й вдосконалення державної системи й економіки. Про геополітичний аспект цієї епохи так підсумовують російські дослідники: «В результате Северной войны (1700–1721) и последующих внешнеполитических шагов Россия смогла стать полноправным участником европейской политики и утвердиться как ведущая политическая страна Восточной Европы. Во второй половине XVIII в., наряду с Англией, Францией, Австрией и Пруссией, она вошла в пятерку ведущих стран Европы. В начале XIX в. Россия подошла к заключительному этапу формирования империи, стала мировой державой, а этот факт, в свою очередь, потребовал создания российской геополитической концепции»¹⁹.

Про процеси модернізації російської державно-військової машини ці ж автори узагальнюють так: «Результаты модернизации армии и флота проверялись на опыте войн, что давало толчок для совершенствования военно-прикладных наук и дисциплин: военной географии, военной статистики, военной геодезии, военной топографии, военного фортификационного и инженерного дела...»

...На Западе выборочно заимствовались технологические достижения, прежде всего в военном деле, но развивались и собственные технологии и разрабатывались инженерные проекты. С этой целью «привлекались лучшие умы и руки», отечественные и зарубежные»²⁰.

¹⁸ Якунин В., Зеленёв Е., Зеленёва И. Российская школа геополитики. СПб.: Издательство С.-Петербургского университета. 2008. С. 31.

¹⁹ Там само. С. 47–48.

²⁰ Там само. С. 48–49.

¹⁶ Шевченко Т. Кобзар. К.: Школа, 2014. С. 178.

¹⁷ Там само. С. 183.

Тут вартує додати, що протягом XVII-го і XVIII-го ст. кількість добре освічених, талановитих і дієвих українців на службі московсько-російської держави була винятково великою, обраховувалася тисячами, хоча вони й розплачувалися за це цілковитою асиміляцією в російську ідентичність; певні фігури цього процесу стали символічними: від головного ідеолога Петрових реформ Феофана Прокоповича до державного канцлера імперії на піку її могутності в кінці XVIII ст. Олександра Безбородька.

Вирішальні кроки в перетворенні російської держави на супердержаву були здійснені за царювання Катерини II. Про це читаємо в тій же монографії: «В то же время императивы времени выдвинули в качестве стратегической задачи упрочение южных рубежей России, что открывало ей выход к теплым морям, в первую очередь к Средиземноморью. В отличие от польского вопроса, решённого Россией преимущественно дипломатическими средствами, на южных рубежах Россия столкнулась с военно-политическим сопротивлением Османской империи. Поэтому задачу выхода к Чёрному морю Россия решала в войнах с османами (военно-морская экспедиция под командованием графа А.Г. Орлова «в архипелаг» Эгейского моря в 1769–1774; боевые действия Азовской флотилии под командованием генерала В.М. Долгорукова в 1771 г.; действия 1-й армии под командованием П.А. Румянцева (1771–1772); отряда А.В. Суворова в Молдовии и на Дунае (1773)»²¹. Як бачимо, відверто загарбницькі війни подаються як щось об'єктивне й samozрозуміле.

Зауважимо, що поділи Польщі 1772–1795 рр. були не цілком лише «дипломатичними» діями, як скромно пояснюють російські дослідники. Їх джерела треба шукати ще в далекому 1717 р., коли Московія ввела свої війська до Речі Посполитої, тероризувала країну, організувала під страхом розправи т.зв. «Німий сейм», який прийняв низку законів, за якими обмежувалася польська зовнішня політика, максимально скорочувалася польська армія, обмежувалася фінансова діяльність держави, права шляхти, заводилися такі податки, які систематично вичерпували багатства країни, встановлювався московський протекторат над Польщею, а московська армія мала право постійно перебувати на польській території «заради миру»²². В подальшому Росія вела себе особливо агресивно щодо Речі Посполитої, не раз застосовуючи армію. І так було при поділах цієї держави.

Отже, на кінець XVIII ст. Російська імперія міцно «зацементувала» у своїх кордонах весь простір

колишнього Великого князівства Литовського, яке перед тим, від XIV ст., було головним провідником цивілізаційних впливів Середньої Європи, а через неї – Заходу, на білоруський та український етноси. Вирішальним моментом, однак, стало не її просування до берегів Балтійського моря в ході Північної війни, а її перемога під Полтавою. Так, за Катерини II, повністю захопивши північне чорноморське узбережжя, Росія планувала створення двох православних держав на Балканах – Волоського й Грецького царств з російськими династіями на тронах. Таке оволодіння Дарданелами й Боспором та «святим» для неї Константинополем зробило б Чорне море її «внутрішнім озером», перетворило б Росію на домінуючу потугу світу, відкрило б для неї простір для експансії на Близький Схід та усунуло б вагу Західної Європи в Східному Середземномор'ї. Цьому, правда, завадили не стільки супротивні змагання Великої Британії, яка прагнула розбудувати систему впливів на Південних Балканах, як жахлива корупція та безвідповідальність російської військово-управлінської машини на чолі зі «славним» Потьомкіним, головним воєначальником цариці, який просто безбожно крав великі гроші, виділені на армію.

Тож нам важливо пояснити, яким чином Росія здобула собі таку важливу геостратегічну перевагу, заволодівши Центральною Україною, що перетворювало її на супердержаву протягом XVIII – XX ст.? І чому повернення території України в сферу свого повного контролю є таким насущним для неї?

Глибоке проникнення в Україну було пов'язане з розвитком нової геополітичної ідеології, яку підхопила Московія ще на початку XVII ст. Тоді в Україні розпалювалася широка й завзята ідейна боротьба між *православним та унійним таборами*. Руські (тобто білорусько-українські) уніяти загалом були породженням того масштабного процесу *оциденталізації*, який тривав від кінця XIV ст. Це були люди з верхівки української Церкви, які збагнули закономірність засвоєння західних ідейно-культурних та цивілізаційних впливів. Великою мірою це були ті, кого сформувала культурна ситуація у Великому князівстві Литовському²³. Проте реформаторські дії уніятів під керівництвом митрополита Михайла Рогози (бл. 1540–1599) викликали бурю опору, яку в основному підтримали запорозькі козаки на чолі з видатним гетьманом-стратегом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Найважливіше, що боротьба з Унією, яка першим етапом мала відновлення Православної Митрополії у 1620 р., викликала тривалу й неймовірно пристрасну *ідейну хвилю устремлень*. «Православні мислителі Речі Посполитої, – пише про цю проблему С. Плохій, – які довго не мали свого правителя, надихалися візантійським баченням гармонії між самодержавним правителем

²¹ Якунин В., Зеленёв Е., Зелёнова И. Российская школа геополитики. СПб.: Издательство С.-Петербургского университета. 2008. С. 51.

²² Дейвис Н. Боже ігрище. Історія Польщі. – К.: Видавництво «Основи» ім. С. Павличко. 2009. С. 416.

²³ Kultura Wielkiego Ksiestwa Litewskiego. St. 798–822.

та єдиною істинною церквою ... Уже в 1620-і роки, щойно висвячені православні єпископи, перебуваючи під потужним тиском Варшави, зверталися до Москви як джерела підтримки та можливого місця притулку. Бажання царської протекції лише зросло після Переяславської угоди (1654) і досягло свого піку після Андрусівського перемир'я (1667), що поділило козацьку Україну навпіл»²⁴.

Надалі Москва дуже зручно використала для себе наростання настроїв українського політичного та церковного автономізму, центром яких став Київ, Київська Митрополія та Києво-Могилянська Академія як їхнє інтелектуальне ядро. Твором з епохальним ідеологічним значенням стала колективна праця авторів під орудою Інокентія Гізеля, архимандрита Києво-Печерського монастиря, «Синописис Київський» (1674). Тоді тривала запекла боротьба на території України між чотирма таборами: українських козаків-самостійників, Москви, Польщі й Османської імперії. Тож логічно, що група православних інтелектуалів змагала за те, аби створити *новий геополітичний міф Києва* як визначного духовного та політичного центру Східної Європи. Це було потрібно для того, аби зміцнити православно-націоналістичні переконання широких мас. Про значення цієї книги С.Плохій пише так: «Вона з'явилася 1674 року, коли Київ готувався до нападу турків, а поляки вимагали від Московії повернути його назад. У «Синописисі» Київ зображувався як перша столиця московських царів та місце народження московського православ'я – місто, яке просто не могло бути залишене невірним чи католикам. Посилання на «словено-росський народ», котрий, як стверджували автори «Синописису», об'єднав Московію та козацьку Гетьманщину в одне етнологічне утворення, підкріплювало цей аргумент. Це стало основою міфу про київські витоки російського народу, що в нього й досі вірить більшість росіян»²⁵.

Так мимовільно, у вихорі різноспрямованих політичних змагань і пристрасних закликів православних традиціоналістів, яких очолив протестант за походженням І. Гізел, зародилася геополітична ідея, яка протягом століть давала Московії підстави претендувати на весь Схід Європи, в т.ч. на ті землі, які вже були піддані суттєвим цивілізаційним впливам Середньої Європи як своєрідного *інтенціонального кола Заходу*.

Ідея єдності московського та руського (українського і білоруського) народів зручно лягла на витворену ще наприкінці XV ст. теорію «Москви – Третього Риму», концепцію якої вперше сформу-

лював чернець Псковського монастиря Філофей. Філофей писав свої послання до московських царів Івана III та Василя III, які уgruntували імперські початки Москви, зупинили наступ на Московську Русь Великого князівства Литовського²⁶. Він, очевидно, був вражений таким успіхом православних супроти католиків і тут в нього народилася візія Москви як «Третього Риму», світової столиці після Риму й Константинополя, яка покликана була «врятувати» православний світ перед загрозами латинян і інших поганів.

Однак у Філофея ця ідея звучить розмито (О.Оглоблин), невиразно, це лише якісь сумбурні ствердження й емоції екзальтованого ченця. Справжнє державницьке оформлення вона отримала щойно за правління царя Івана IV Лютого (1547–1584). Головним її пропагатором тоді стає митрополит Макарій, вельми освічений ідеолог царя й московського імперіалізму²⁷.

Саме тоді Московія, яка підкорила Казанське й Астраханське ханства і вийшла до Уралу, цілковито зламала опір Новгороду й Пскова, просунулася до Передкавказзя, запотребувала величній ідеї, цілісної програми панування над різними народами. Тож саме Макарія треба вважати головним ідеологом московського імперіалізму та популяризатором теорії «Москва – Третій Рим», який зумів надати цим концептам програмного змісту. Цю ідеологію посилено розвивав і наступний цар Московії Борис Годунов (правив у 1598–1605)²⁸.

Надалі доба Смути (1605–1618), коли Захід і католицизм в образі Речі Посполитої двічі перемогли Москву, поставили свого царя, перевернули всю країну, ще більше посилила віру в місійність Москви, оскільки дозволила змодельовати візію Московського царства як «останнього оплоту» православ'я, «істинної віри». О.Оглоблин пише про це так: «Можна сказати, що це була глибока, містична віра цілого московського народу, навіть тих елементів його, що були в гострій опозиції до офіційної московської церкви й – тим самим – московського уряду ... Може, саме ці опозиційні кола, зокрема т.зв. старообрядці, з надзвичайною послідовністю й силою спопуляризували теорію III Риму в широких народних масах ... Але понад усе популярність традиційної теорії III Риму в колах московських старообрядців була виявом глибокого споріднення їхньої ідеології зі старою московською церковно-політичною традицією й з усією московською ментальністю. Недарма старообрядці оголосили основопо-

²⁴ Плохій С. Брама Європи / Пер. з англ. Р. Клочка. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 2016. С. 168.

²⁵ Там само. С. 169.

²⁶ Оглоблин О. Московська теорія Третього Риму в XVI–XVII ст. Москва – Третій Рим. Походження міфу / Упоряд. Є. Калюжний. К.: Смолоскип. 2021. С. 226–242.

²⁷ Там само. С. 242–244.

²⁸ Там само. С. 243.

ложника цієї теорії Філофея святим, хоч він ніколи не був канонізований московською Церквою»²⁹.

Теорія III Риму виявилася надзвичайно продуктивною в середині і в 2-й половині XVII ст., коли Московія почала проникати-наступати в простір України. Адже тепер йшлося про об'єднання під скіпетром московського царя земель всієї Русі, всіх русинів, нащадків православно-східнослов'янської цивілізації, яка існувала в IX – XIV ст.³⁰. Нагадаємо, що в Східну Білорусь і на українську Північну Сіверщину (Стародубщину) Московія проникла ще в кінці XV ст., коли почалися перші, передусім грабіжницькі, напади московитів на литовсько-руські землі. Згодом головний удар вони спрямували на міста Смоленськ та Полоцьк як славні й багаті давні твердині русичів князівського періоду. Відтак Московія провела п'ять війн проти Великого князівства Литовського: у 1492–1494, 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522 і 1534–1537 рр. Смоленськ був взятий у 1514 р. і майже на 100 років потрапив під владу Москви. Те ж трапилося з українським Черніговом. У 1558 р. Москва за царя Івана Лютото розпочала Лівонську війну проти німецького ордену й за вихід до Балтійського моря. Війна тривала до 1583 р. і до неї долучилося на боці лівонців Велике князівство Литовське. Після поразок від московитів князівство пішло на завершальну унію з Польською короною 1569 р., щоб зупинити натиск зі сходу. Так виникла Річ Посполита – союзна держава двох народів, яка зуміла зупинити московську загрозу на кілька десятиліть. Новий героїчний польський король Стефан Баторій переможно відкинув московські війська і взяв в облогу Псков, надовго припинивши грабіжницькі напади зі сходу. Згодом її потіснила від Балтики нова державна потуга в макрорегіоні – Швеція. Лівонська війна була програна Москвою. Надалі змагання двох супердержав Східної Європи тривало ще понад 100 років з перемінними успіхами.

Здобутки московських царів у просторі від Полоцька (давнього князівського центру кривичів-білорусів) до Чигирин (нового гетьманського центру козаків-українців) набувають у цей час ознак *«сакральної жертви»*, жертви, здобутої-вирваної з рук заклятого релігійного ворога – католицизму. Тому Москва з такою нещадністю проводить свою експансію в цьому просторі, часто вдається до масових вбивств всіх незгідних, демонізує своїх супротивників, винищує попередні традиції культурні, викорінює мову тодішніх українців і білорусів і запропонує їм, як заміну, спочатку обрядову церковнослов'янську мову, а потім і свою московську (російську).

²⁹ Оглоблин О. Московська теорія Третього Риму в XVI–XVII ст. Москва – Третій Рим. Походження міфу / Упоряд. Є. Калюжний. К.: Смолоскип. 2021. С. 250.

³⁰ Там само. С. 244–253.

Поглинання Московією України розтягнулося на кілька століть і завершилося лише в 1945 р., коли до УРСР в складі СРСР було приєднано Закарпаття. Проте найважливіші завойовницькі кроки з геополітичним значенням Росія здійснила протягом XVIII ст., коли приєднала до імперії спочатку Лівобережну Україну, потім в ході війни з Османською імперією оволоділа всім чорноморським узбережжям нинішньої України, а згодом внаслідок другого поділу Речі Посполитої зайняла одним махом всю Правобережну Україну і Волинь (паралельно вона приєднала до свого простору майже всю білоруську територію).

У цьому процесі великим успіхом для Московії був саме *ідеологічний* підхід. Ще протягом XV – XVI ст. московським інтелектуалам вдалося витворити ідейну програму об'єднання всього руського, тобто православно-східнослов'янського, простору. Попри загальний низький рівень культури, московські державні ідеологи в буквальному сенсі *змінили з нічого* новий імперський міф і систему пояснень своїх «прав» на домінування в цьому руському просторі. Головними складовими цього міфу були три:

1) виведення нової версії генеалогії Рюриковичів, яка відтепер вела аж до римського імператора Октавіана Августа; для цього був запозичений у Литви легендарний персонаж Прус, нібито «брат» Октавіана Августа, який переселився на північ, на береги Балтики, де його нащадком став Рюрик, який у XI ст. започаткував династію перших руських правителів;

2) створення легенди про «шапку Мономаха», символом імператорської влади, яку нібито московські князі успадкували через Київського князя з XII ст. Володимира Мономаха (нащадка візантійських імператорів по боковій лінії) і, таким чином, були споріднені з візантійськими базилевсами (насправді ця шапка-корона була монголо-татарського походження й, очевидно, виражала залежність Москви від Золотої Орди);

3) створення низки спеціальних книг, зокрема «Сказання про князів Володимирських», «Степенної книги», в яких пропагандивно доводилося, що саме Володимирське й Московське князівства є правдивими захисниками православної віри, традицій давньої Русі (хоча ці книги містили масу дилетантства, фальсифікацій, фантазій і мали дуже приблизний стосунок до реальної історії Русі). Найважливішим складником цієї ідеології було системне навіювання думок про *вищість, місіонерство та винятковість московського народу та Москви*, що поклало перші основи для плекання державного шовінізму в Московії.

Тож, коли Московія почала просуватися в білорусько-український простір, то московити почували себе тут «вищими», «місіонерами» та «рятівни-

ками» цих «заблудлих русинів». Це давало їм велику моральну перевагу, оскільки за умови середньовічного релігійного менталітету вони вважали себе творцями «богоугодного» діла – порятунку православної Русі. Додатковим ідеологічним чинником у цій справі стало утворення в 1589 р. за царювання Бориса Годунова московського патріархату.

Другою великою перемогою Москви в Україні й Білорусі було об'єктивне *витворення ментальності й ідеології малоросійства*, які Москва не придумала, а вони визріли самостійно в умовах бездержавності двох руських народів. Тут ми вживаємо поняття «малоросійство», «малороси» й «Мала Росія» у відмінному від звичайно поширених значень, коли ці поняття просто стосуються українського народу та його етнічної території. Справа насправді була складнішою і вартує додаткового пояснення. Першими в українській політичній та культурологічній думці цю проблему пояснили українські націоналістичні автори Д. Донцов ще перед Першою Світовою війною^{31,32} та Є. Маланюк в серії невеликих есе та статей 1930-х рр. і пізнішому концептуальному есе «Малоросійство»³³. В сучасності цікаве трактування цієї теми запропонували З. Когут³⁴ і С. Плохій³⁵. Відштовхуючись від цих джерел, ми подамо свій варіант тлумачення початків і тенденцій розвитку малоросійської ідеології.

Поняття «малоросійство» має два значення: 1) означення тієї української ідентичності, яка почала формуватися від кінця XVI ст. як форма етнологічного розрізнення щодо Великої Росії і Білої Росії; це поняття має нейтральне семантичне забарвлення і сприймається в контексті конкретної історії; 2) тлумачення тієї етнопсихологічної власливості українського народу, яку він набув в умовах бездержавності, під впливом різноманітних політичних, соціальних і культурних травм і яка виплекала в ньому психологічний комплекс національної неповноцінності, другосортності та роздвоєності; цей варіант малоросійства має негативну конотацію. Тож ми будемо аналізувати це друге поняття як важливе для цієї студії.

Джерела малоросійства вартує шукати в монгольській і помонгольській добі (Є. Маланюк), коли внаслідок систематичного терору на великій території

українського етносу в ньому витворилося почуття *історичної травмованості, екзистенційного страху, зруйнованості власного простору*. Майже три століття більша частина України, зокрема Подніпров'я, була «полем бою» між зовнішніми політичними силами, насамперед Литвою і степовими кочівниками (татарами). Відчуття нестабільності, коли татари систематично пронизували майже весь український етнічний простір своїми жорстокими рейдами, що супроводжувалися масовим терором, увійшло в кров і ментальність українського народу, залишилося темним спогадом про фатальну травму. У цей період були втрачені лицарські моральні засади серед провідної верстви українського етносу.

У другій половині XVI ст. в Україну прийшла більша стабільність. Почалося соціальне й культурне піднесення. Особливо змінилися умови після входження великої частини України до складу Речі Посполитої внаслідок Люблінської унії (1569). Галичина, частина Волині й Поділля належали до Польської корони ще раніше. Цей період позначився ще інтенсивнішими процесами окциденталізації, які охопили всі верстви українства.

Цілоком закономірно, що під впливом цих процесів у середовищі української Церкви, яка була головною інституцією тодішнього українства, почалися рухи до кардинальної трансформації суспільства. Шляхом такої трансформації була вибрана церковна унія з католицькою Церквою, про що в православно-візантійському світі говорилося ще відпочатку XIII ст. На ідею Унії пристали передусім ті церковники, які усвідомлювали загальну відсталість візантійського світу, потребу реформ в усіх сферах культури й освіти, потребу морального й інтелектуального зближення із західно-католицьким світом. Ідею Унії підтримала вся верхівка Української Церкви. Серед її лідерів були митрополит Михайло Рогоза, єпископи Кирило Терлецький, Іпатій Потій, Йосиф Вельямин-Рутський, Григорій Герман, Діонісій Збірський, Йона Гоголь, Богдан Ліщинський, Гедеон Брільницький. Офіційно Унія була проголошена на соборі в Бересті в жовтні 1596 р. Унійні процеси охопили майже всю територію нинішніх України і Білорусі. Православна ж Церква залишилася в меншості, після смертей львівського та перемишльського єпископів Гедеона Балабана та Михайла Копистенського вона не мала жодного єпископа. Її структури були поруйновані, а самі православні часто зазнавали репресій та зневаги від офіційної влади Речі Посполитої.

Така раптова перемога уніятів була певним шоком для великої частини українського й білоруського суспільства (тоді вони творили ще культурно-соціальну єдність). Відтак в глибинах суспільної гущі почалися рухи проти уніятства як

³¹ Донцов Д. Національні гермафродити // Донцов Д. Вибрані твори у 10 т. Т. 2. С. 120–126.

³² Донцов Д. Модерне москвофільство // Там само. С. 17–30.

³³ Маланюк Є. Малоросійство // Маланюк Є. Книга спостережень. Т. 2. Торонто: Гомін України. 1966. С. 229–246.

³⁴ Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво // Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К.: Критика. 2004. С. 80–101.

³⁵ Плохій С. Інтелектуальні витоки малоросійства // Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К.: Критика. 2005. С. 354–368.

проти явища й водночас загострилося несприйняття католицизму, яке асоціювалося із наступом на Україну бравурної, пишної, амбітної польської шляхти, яка після Люблінської унії жадібно захоплювала родючі українські землі.

Православний опір очолили такі яскраві особистості, як брати Стефан і Лаврентій Зизанії, Єлисей Плетенецький, Йов Борецький, Памво Беринда, Ісає Копинський, Іван Вишенський (своєрідний український Савонарола, який у своїх гнівних посланнях заперечував весь католицько-ренесансний світ і його культуру), Юрій Рогатинець (амбітний член Львівського Братства), Петро Могила (майбутній митрополит, настоятель Києво-Печерської лаври, засновник Києво-Могилянської Академії) та ін. Назустріч цим інтелектуалам піднялася велика й бурхлива хвиля козацтва, яке побачило в Унії союзника польської шляхти, а ту воно сприймало за пряму загрозу собі як новій провідній верстві українського суспільства. Відтак у 1620 р. за підтримки козацтва, яким вміло керував видатний стратег П.Конашевич-Сагайдачний, була відновлена Православна Митрополія на чолі з Йовом Борецьким.

Головними вогнищами інтелектуально-культурного руху православних були Вільно, Львів і Острогож, де була заснована князем К.Острозьким Академія з друкарнею. Православним вдалося створити багату релігійну та світську літературу, в якій виділялися твори Дем'яна Наливайка, Герасима Смотрицького, Івана Вишенського, Мелетія Смотрицького (правда, він потім перейшов на Унію), Петра Могили, Памви Беринди, Кирила Транквіліона-Штефановича, Захарії Копистенського. Поступово центр православ'я перемістився до Києва, де функціонувала Києво-Печерська Лавра, друкарня при ній, була заснована Києво-Могилянська Академія тощо.

Православні почували себе «ізгоями», ущемленими в переважно католицькій Речі Посполитій, до того ж на них постійно наступали унії, які вирізнялися більшою організованістю та дисципліною, вищими загальним рівнем освіти. Тож іще вкінці XVI ст. в православному середовищі почалися активні ідейно-ціннісні пошуки нових основ опертя й розвитку. Про цю ситуацію так пише С. Плохій: «Розкол невідворотно ставив на порядок денний виробити нову самоідентифікацію, окрему від тієї, яку мала або на яку претендувала протилежна сторона. Важливою тенденцією в розвитку етно-релігійної свідомості православних стали пошуки нових форм релігійної ідентичності, які б відокремлювали їх від єдиної, але іноді невдоволеної уніятської Русі та водночас підкреслювали їхній зв'язок з православним світом поза межами Речі Посполитої. Передумовою цих пошуків стало почуття загрози та непевності серед руської пра-

вославної еліти та намагання знайти союзників і допомогу закордоном. Існувало два потенційні напрямки пошуків зовнішньої підтримки – православної Схід і православна Москва»³⁶.

Так православні почали розвивати нову візію української ідентичності, яка мала стати глобальною антитезою до польської етно-релігійної ідентичності, яка наступала на них. Однак нова теорія лягла на ту малоросійську ментальність, яка формувалася в Україні вже кілька століть і тепер переживала нову фазу інтенсивності. Не випадково, як спостеріг З.Когут, особливого поширення тоді набула самоназва «Мала Русь», яка була грецькою калькою, вперше застосованою в документації Галицько-Волинського князівства XIV ст.³⁷. «Після виклику, кинутого Унією, православне духовництво почало шукати підтримки у царя іншої Русі, або Русі-Московії, і відновило давнє поняття «Мала Русь», цього разу відоме як «Мала Росія». Особливо широкого вжитку воно набуло після відновлення православної ієрархії в 1620 р.»³⁸.

С.Плохій припускає, що ідея етнічної, духовної й династичної єдності всієї Русі, тобто українців і білорусів, які тоді розумілися як один народ, тамосковитів зародилася в період існування православного інтелектуального гуртка під егідою могутнього князя Костянтина Острозького: «Культ святого Володимира, як хрестителя Русі та будівничого храмів, уявлення про багатоплемінність «народу руського» і, нарешті, трактування московського царя як «благочестива і в православ'ї і зрядно сіятельна государя і великого князі» – всі ці складники подибуємо вже в передмовах Герасима Смотрицького до Острозької Біблії 1581 року»³⁹. Згодом цю ідею активно підхопили члени львівського братства, які взяли наслідувати приклад церковних діячів східних патріархій (Константинопольської, Антиохійської, Єрусалимської), котрі відсилали своїх представників до Москви просити кошти на розбудову своїх церков, які, своєю чергою, були в суцільній облозі мусульманського світу. Тож, пише С.Плохій, «львівські братчики ... надіслали до Москви посольство 1592 року з проханням субсидії на відбудову Успенської церкви, у листі до царя вони навели цілий комплекс аргументів на користь надання милостині – комплекс, який став основою для всіх подальших контактів православного духовництва з Московією. Лист братчиків містить першу знану сьогодні розгорнуту аргументацію ідей релігійної, етнічної та історичної єдності Русі. Московського царя Федора

³⁶ Плохій С. Інтелектуальні витoki малоросійства. С. 364.

³⁷ Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво. С. 85.

³⁸ Там само. С. 86.

³⁹ Плохій С. Інтелектуальні витoki малоросійства. С. 366.

Івановича в братському листі було зображено як покровителя православного світу, але також як провідника всього «многоплеменногорода Російського, до якого зараховували себе братчики»⁴⁰. Вчений додає: «... замість елементів династично-патримональних в листі братчиків перше місце належало ідеям етнічної та релігійної єдності польсько-литовської та московської Русі»⁴¹.

Згодом, у 1622 р., провідний православний діяч Ісає Копинський в листі до московського патріарха Філарета назвав того патріархом Великої і Малої Русі. Це, на думку С.Плохія, була перша ідеологічна спроба обґрунтувати потребу підпорядкування української Церкви московській⁴².

Далі справи покотилися лавиною. Повсюдне протистояння з поляками-католиками розвивало передусім в українському суспільстві **православний релігійний фанатизм** (білоруське суспільство тоді пішло дещо іншим шляхом і там майже повністю невдовзі перемогла Унія, у XVIII ст. вона охоплювала вже 90% білоруської людності); козацтво як військова верства максимально радикалізувало це протистояння у відкриту збройну боротьбу, піком якої стала Хмельниччина (1648–1657); розвинулася багата й різноманітна православна культура, яка вбирала в себе латинські, барокові ідейно-естетичні впливи Заходу і це вивело православний табір на вищий рівень цивілізаційних змагань; утворилася Києво-Могилянська Академія як велика інтелектуально-культурне середовище і добра школа вищого типу, яка почала систематично продукувати кадри православних діячів і теоретиків, які потужно розширили обрії православної ідеології, впливаючи і на Московію; ментальність українського народу починає видозмінюватися: замість **соціальної зосередженості**, яку він набув під цивілізаційним впливом Великого князівства Литовського як політичній і культурній **середньоевропейського типу**, приходить самосвідомість **великої анархії, безмежного православного континууму**, в якому громадянські обов'язки занепадають, а на перше місце виходять містичне візіонерство й пошуки хутірської, егоцентричної нірвани. Підтвердженням цього є факт цілковитого занепаду міських братств в Україні до середини XVII ст. як феномену західних цивілізаційних впливів (міські братства в Західній Європі розвинулися ще в XII – XIII ст.). Символом цієї ментальності можна вважати знаменитого письменника Григорія Сковороду (1722–1794), який жив поза соціальними зв'язками, постійно перебував у емоційному стані самозаглиблення, цурався політичної активності, уповав тільки на духовне піднесення і прозріння.

⁴⁰ Плохій С. Інтелектуальні витoki малоросійства. С. 364.

⁴¹ Там само. С. 365.

⁴² Там само. С. 368.

Православна стихія в Україні мала й свої практичні позитиви: 1) вона відчутно стимулювала націоналізм в суспільних масах; 2) вона допомогла виробити візію української державної самостійності, яку реалізовував геній Б. Хмельницького у 1648–1657 рр. Однак паралельно до цих двох тенденцій в її стихії розвивалися ще потужніші лінії **православно-космополітизму й вузькостанового козацького автономізму**. Самевони, перша на ідеологічному рівні (створення чисельної освіченої верстви православних ортодоксів на основі Києво-Могилянської Академії), друга на політичному (Руїна 1657–1687 рр. і її фатальні наслідки з послабленням козацької держави), не дозволили реалізувати великий проєкт Б. Хмельницького з побудови української самостійної держави. Москва, яка відтепер, коли українські православні постійно самі закликали її на свою землю й роздмухували візію її величчя, лише підсилювала ці дві деструктивні, в суті своїй **антиукраїнські** лінії й системно руйнувала Україну аж до 1764 р.

У такий спосіб в глибинах української самосвідомості й культури склалася парадоксальна ситуація: **позитивні, зміцнювальні струмені в них плекали католицько-окцидентальні впливи, які йшли від уніятів, але більше як краями, емоційно й національно забарвленими стали православно-візантійські традиції, які, проте, несли в собі негативні особливості малоросійства**.

Українські православні мимовільно доповнили експансивність московської ідеології **етнічної винятковості** (зародок майбутнього російського шовінізму) та **геополітичної зверхності** «Третього Риму» (зародок майбутнього невиситимого російського імперіалізму), які в XVII ст. стають домінантами московської політики. Поступово інтенції українського націоналізму й самостійництва слабли і на початку XVIII ст. вони проймали лише певну частину української еліти, яку очолив гетьман І. Мазепа, щоб вирвати все-таки Україну з лабет Московії в часи царювання найбільшого московського імперіаліста Петра І. Ця спроба завершилася крахом і тенденції малоросіянізації українського соціуму посилілися над міру. Почався процес вмирання української нації.

З. Когут так підсумовує про ситуацію в Україні 1-ї половини XVIII ст.: «Власне ця нова концепція Російської держави (**централізація абсолютної монархії** – О.Б.), підсилена внутрішніми подіями в Гетьманщині, дала поштовх кристалізації малоросійської свідомості. Соціальною базою цієї свідомості стала нова еліта, що з'явилася в другій чверті XVIII ст. По-суті, незначний прошарок козацької старшини виокремився у знать і почав прирівнювати себе до вищого стану польських часів – шляхти. І справді, багато хто з козацької старшини

«виводив» свій рід від шляхти до 1648 року ... Такі погляди дістали правове визнання у зібранні законів, виданих у 1740-х роках як «Закони, за якими судиться малоросійський народ», а також у відновленні шляхетських судів ... такі шляхетські тенденції спричинилися до виникнення нових політичних поглядів знаті»⁴³.

Трагічним моментом цієї тенденції було те, що нова українська еліта цілком **втрачає почуття власної національної гідності** (вона підмінює її станом гідністю), **втрачає візію державної самостійності** (вона підмінює її планом автономії, яку Московія невдовзі знищує), **сповнюється настроями й переконаннями лоялізму щодо московського** (російського) царя й Російської імперії як нібито закономірного виквітутих мрій і устремлінь до створення «нової Візантії», «нового православного світового царства», якими жили її прабабуки, які розпочинали православне ідейно-культурне відродження наприкінці XVI ст. (хоча насправді Росія цілком не проєктує такого православного царства, а творить свою імперію на ґрунті великодержавності і національного егоїзму). Поступово, стаючи частиною російської імперської еліти, шляхта Гетьманщини (півночі Лівобережної України) асимілюється швидкими темпами, а її соціальна мобільність, вищий за загальний московський рівень освіченості, західні ідеї, яких вона набула від Речі Посполитої, стають якісними інструментами для розбудови нової східноєвропейської державної суперпотуги у той час, коли візія козацької суверенності цілком розвіюється і, нарешті, щезає наприкінці XVIII ст.

Після приєднання більшої частини України до Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої, особливо після другого поділу, коли до Росії відійшли великі землі Поділля, Полісся і Волині, де проживали мільйони уніятів, почалося системне знищення Унійної Церкви. Перед тим уніяти успішно розвивалися як релігійна спільнота завдяки якій саморганізації і вищому рівню загальної культури, тому вони становили більшість на цих теренах. Масовий розгром Унійної Церкви і спільноти почався у 1790-х рр. за царювання Катерини II, яка добре усвідомлювала, що для повного контролю української території і народу їй потрібне цілковите викорінення саме **цивілізаційної відмінності** українства, символом та сутністю якої й була Унійна Церква (про це свідчать численні офіційні документи цариці). Цілковито Унійна Церква була заборонена в Росії в 1839 р. за царювання Ніколая I. Так відбувся один із цілеспрямованих **історичних геноцидів проти українського народу**, який, проте, є мало вивченим і мало про-

⁴³ Когут З. Розвиток малоросійської самосвідомості... С. 90.

пагованим в нинішній науці, відтак – мало усвідомлюваним самими українцями⁴⁴.

Ментальні риси малоросійськості, асаменаціональна роздвоєність між своїм рідним та імперським (пізніший термін Д.Донцова «національні гермафродити»), православний фанатизм, автономізм та лоялізм в політичному мисленні, надовго загальмовують розвиток серед української інтелектуальної еліти правдивої національної свідомості. Відтак «батько» нової української літератури, від творчості якого почалося літературно-національне відродження, І.Котляревський був переконаним російським патріотом і лоялістом. Ідейний лідер народницького відродження середини XIX ст., перший професійний український історик М. Костомаров був переконаним автономістом і в своїй знамовій монографії про І. Мазепу засуджував самостійницькі поривання того як «зраду» ідей православно-східнослов'янської єдності. Видатний науковець-позитивіст, перший український політичний теоретик, ідеолог ліберально-прогресивної консолідації нації в 2-й половині XIX ст. М. Драгоманов проєктував відродження України в лоні Російської імперії і російської культури, наповнював українську політичну свідомість русофільством, яке мало тоді соціалістичне обличчя, і з його ідейними заповідями українська політична еліта Наддніпрянщини прогнала війну за незалежність у 1917–1920 рр. Усе це були віхи того «модерного москвофільства» (Д. Донцов), яке формувалося в Україні впродовж XIX ст. і яке суттєво гальмувало становлення нової української нації. Якби не фактор уніятської Галичини, що перебувала в складі Австро-Угорської імперії, і стала на межі XIX – XX ст. «П'ємонтою» для всієї України, українське творення модерної нації могло б і не відбутися в таких широких масштабах і такій якості.

Малоросійська свідомість залишалася вагомим фактором українського політичного буття і в XX ст. Це і явище українського націонал-комунізму, який допоміг знову «вмонтувати» Україну в трансформовану після революції 1917–1920 рр. імперію під назвою «СРСР», це й поведінка значної частини українського соціуму в сталінський і постсталінський періоди (1930–1970-і рр.), яка посприяла глобальним процесам русифікації, це й поведінка різноманітних українських партій і рухів доби незалежності (після 1991 р.), які виражали проросійські тенденції в суспільстві й гальмували розвиток повноцінної української державності, що й спровокувало, врешті, нинішню російську агресію в Україну.

⁴⁴ Пашук А. Українська Церква на Правобережжі в умовах Речі Посполитої: Ліквідація Української католицької (уніятської) Церкви у Московській займанщині // Пашук А. Українська Церква і незалежність України. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка. 2003. С. 180–196; С. 197–201.

Висновки

Глибинні причини нинішньої війни Росії проти України криються в тих геополітичних і цивілізаційних особливостях, які має український етнічний простір. Упродовж майже всього пізнього Середньовіччя і ранньомодерного часу Московія плекала свою державно-національну ідентичність як глобальну антитезу до цивілізації Заходу. Створення і розвиток держави Велике князівство Литовське стало потужним викликом для Московії в геополітичному контексті Східної Європи. Князівство витворило вельми цікаву, оригінальну культуру і громадянську самосвідомість. Його кардинальною особливістю була *середньоевропейська цивілізаційна основа*. Це докорінно змінило ментальність давніх українців і білорусів, які тоді переживали інтенсивні процеси націотворення. Тому в етно-ментальному плані русини ВКЛ почали суттєво відрізнятися від мешканців Московії, хоча їх єднала спільна давніша історія (XI – XIII ст.), православна віра, подібні культурні традиції, писемність на основі кирилиці тощо.

Географічно Московія була розташована на Східноєвропейській рівнині, яка є своєрідним продовженням Західносибірської рівнини. Цей євразійський простір творить собою, за геополітичною теорією Хелфорда Макіндера, географічну вісь землі, т. зв. Хартленд, тобто Серцевинну землю⁴⁵. Саме цей простір ставав протягом тисячоліть зручною велетенською ареною для експансії різних народів (арійців, скіфів, сарматів, тохарів, тюрків, монгольської імперії Чингізхана), саме в ньому могла виникнути така гігантська держава, як Золота Орда, та інші держави Чингізидів, які охоплювали безмежні простори Євразії. Суходільна територія євразійських держав сприяє тому, щоб у них формувалися колективістсько-деспотична ментальність і форма правління. Московія просунулася в цей простір з заходу і зайняла весь Хартленд у XVII ст. Відтак закономірністю її геополітичної поведінки стали *постійне витворювання власних деспотичних режимів та експансія в Середню Європу*.

Середня Європа, тобто простір між Альпами і Чорним морем, між Балтикою і Балканами, є тією територією, яка дає вирішальну перевагу кожній великій державі, що виникає в Хартленді (Х. Дж. Макіндер). Україна через власну доволі велику територію є *головною країною Середньої Європи*. Вона розташована на самій межі Середньої і Східної Європи. Український історик і політичний мислитель Степан Томашівський визначав межу поділу цих частин континенту по лінії Ризька затока – гирло Дністра⁴⁶.

⁴⁵ Макіндер Х. Дж. Географическая ось истории // Классика геополитики, XX век: Сб. / Сост. К. Королев. М.: ООО «Издательство АСТ». 2003. С. 7-32.

⁴⁶ Томашівський С. Галичина: Політично-історичний нарис з приводу Світової війни. Львів. 1915. С.16.

Вчений брав до уваги й цивілізаційні особливості регіонів, тобто міру проїняності їх окцидентальними чи орієнтальними впливами. Тож українська територія лежить у двох частинах континенту. У цьому виявляється *складність і навіть драматичність української історії*. Вхідження української території до Великого князівства Литовського стала поворотним моментом у тому сенсі, що відтепер середньоевропейські культурно-цивілізаційні характеристики її почали переважати.

Протягом XV – XVI ст. московські державні й церковні кола зуміли витворити вельми зручну імперську доктрину на основі привласнення собі історичної і культурної спадщини Київської Русі, теорії «Третього Риму», фальшивої царської генеалогії, за якою саме московські правителі вважалися «законними правителями для всієї Русі». Це спонукало *постійний експансіонізм* Москви в руський простір Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, виховувало серед московських еліт уявлення про власну «вищість» щодо русинів цього простору.

В умовах Речі Посполитої, коли почалися об'єктивні процеси національного відродження, а Церква була головною інституцією русинства, в Україні запрацювали ідеологічні струмені двох напрямків: реформаторства й зближення з католицьким Заходом та розвитку догматизованого православ'я. Лідери православного руху, підтримані войовничим козацтвом, повели свою політичну лінію орієнтації на Московію як «нову Візантію», «нове православне світове царство», у якому українство мало б знайти своє національне спасіння й гармонію. Це був самообман на ґрунті релігійного фанатизму. Він призвів до колосальних катастроф і трагедій українського народу, який опинився заручником свого *світоглядного обману* в межах деспотичної Російської імперії. Врешті це було головною причиною занепаду козацької держави, яку створив несамовитими зусиллями Б. Хмельницький. Натомість уніятство в цих складних умовах постійного тиску на нього занепадо до кінця XVIII ст. і відійшло на захід країни, передусім в Галичину.

Від кінця XVI ст. в Україні починає посилено формуватися свідомість *малоросійства*. Це явище вартує розуміти як міжнародне (С. Маланюк) в тому сенсі, що малоросійство є вираженням певних ментальних вад і психологічних комплексів якоїсь нації, які є наслідком переважно бездержавного стану народів. С. Маланюк так пояснював феномен малоросійства: «...малоросійство то не московфільство і не яке-небудь «фільство». То – неміч, хвороба, каліцтво внутрішньонаціональне. Це – національне *поражен-ство*. Це, – кажучи московською урядовою мовою XVII століття, – *шат ость черкасская*, а кажучи мовою такого експерта, як Катерина Друга, це –

самоотверженность малороссийская. Отже, є то логічне степенування: хитливість, зрадливість, зрада і агентурність»⁴⁷. І далі: «У нас малоросійство завжди було хворобою не лише півінтелігентською, але й передовсім інтелігентською, отже, поражало верству, що мала виконувати ролю мозкового центру нації.

І в цім – *суть* проблеми»⁴⁸.

Малоросійство на рівні ідеології – це *невіра у власні сили, це постійне ілюзорне самонавіювання, самообман, коли реальні речі підмінюються фантазійними. Це втеча від політичної боротьби, відмова від державницького і громадянського служіння* та занурення в нібито «духовну» нірвану, основою якої стає спочатку «православна віра», потім – «імперська велич», згодом – «соціалістичний рай». Це три етапи національної зради, коли провідна верства відмовлялася від національної героїки на користь «миру і блаженства». І головне, за Є. Маланюком, малоросійство – це моральне спустошення, змаління та звиродніння. Ось як він описує морально-психологічний стан українського малоросійства на межі XVIII – XIX ст.: «На тлі сонячно-багатої країни, серед руїн бурхливого минулого западають в смертельний сон мастки й хутори решток козацької й гетьманської еліти. «Енеїда» Котляревського – це останній пізній цвіт тієї української шляхетчини, що вже сама себе пародіює й травестує. В своїм розкладі вона розпадається на дві частини: одну втягає Петербург – «атечество» Розумовських, Безбородьків і Трошинських; друга – підупадає, потрохи розчиняється в закріпаченій регіональній «Малоросії» – «родіне» з її «Наталками-Полтавками», «наськими» звичаями і піснями, з її буттям, що звужується в побут, який *заховує*, однак, невиразні, хоч і досить міцні ремінісценції історико-культурного життя. З соціальних відпадків цього процесу постає кошмарна галерея «Мертвих душ»⁴⁹. Видатний українсько-російський письменник Микола Гоголь, на думку Є. Маланюка, виражав всю ту світоглядно-моральну та психологічну химерність, оте вічне боріння-кидання між рідним та всеімперським, яке розривало душу й думки тисячам і тисячам українців, починаючи від доби славної Києво-Могилянської Академії, яка стала чи не найбільшим генератором малоросійської свідомості у своїй, затуманеній православним фанатизмом, догматиці та діяльності.

Саме малоросійство формує ту фатальну *слабкість національно характеру*, яка протягом XIX ст. заважає українцям розбудувати міцну націю. Еманациями цієї ментально-політичної слабкості, за Є. Маланюком, є і знамените українське «народ-

ництво», яке зводило українську самосвідомість до етнографізму, і фатальна українська «просвітязина», яка примітивізує культурне мислення, і повсюдна українська «енківщина» (термін М. Хвильового), яка убиває інстинкт до державництва, національної активності й войовничості й постійно перетворює країну на периферію, замість того, щоб творити програму великої і переможної середньоевропейської нації. Відтак Україна, як і Білорусь, залишається лише *провінцією* уявного русько-православного світу. І саме це постійно провокує Москву-Росію на агресію проти цієї «провінції» як проти чогось неповноцінного, слабкого, хворобливо-химерного, неправильного, з її погляду.

Суміш цих двох глобальних чинників – *геополітичної привабливості* як головної частини Середньо-Східної Європи і *національної невиразності* як наслідку масштабних і глибоких впливів малоросійства – створюють в очах російських імпералістів, колишніх і нинішніх, образ України як головного об'єкту їхньої ненависті. Ось один із яскравих зразків цього: «Украина как государство не имеет никакого геополитического смысла. У нее нет ни особенной культурной вести универсального значения, ни географической уникальности, ни этнической исключительности. Исторический смысл Украины отражен в самом ее названии – «Украина», т. е. «окраина», «пограничные территории». «Существование Украины в нынешних границах и с нынешним статусом «суверенного государства» тождественно нанесению чудовищного удара по геополитической безопасности России, равнозначно вторжению на ее территорию»⁵⁰.

І ще: «Украинская проблема – главная и самая серьезная проблема, которая стоит перед Москвой «украинский вопрос» требует от Москвы немедленных ответных мер, поскольку речь идет о нанесении уже в настоящем стратегического удара, не реагировать на который «географическая ось» просто не имеет права»⁵¹. Сам розділ цієї книги А. Дугіна має промовисту назву: «Геополитическая декомпозиция Украины».

В іншому підрозділі «Проблема суверенной Украины» цей автор писав: «Суверенитет Украины представляет собой настолько негативное для русской геополитики явление, что, в принципе, легко может спровоцировать вооруженный конфликт. Без черноморского побережья от Измаила до Керчи Россия получает настолько протяженную прибрежную полосу, реально контролируемую неизвестно кем, что само ее существование в качестве нормального самостоятельного государства ста-

⁴⁷ Маланюк Є. Малоросійство. С. 233.

⁴⁸ Там само. С. 234.

⁴⁹ Маланюк Є. Три літа // Маланюк Є. Книга спостережень. Т. 1. Торонто: Гомін України. 1962. С. 51.

⁵⁰ Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. Мыслим пространством». М.: АРКТОГЕЯ-центр. 2000. С. 377 і 379.

⁵¹ Там само. С. 382.

вится под сомнение. ...Украина как самостоятельное государство с какими-то территориальными амбициями представляет собой огромную опасность для всей Евразии, и без решения украинской проблемы вообще говорить о континентальной геополитике бессмысленно»⁵².

⁵² Там само. С. 348.

Тут вартує нагадати, що А.Дугін є одним з найвпливовіших російських ідеологів, від початку 1990-х рр. він видав десятки книг, створив сотні статей і радіо- та телепередач з пропагандою російського шовінізму та імперіалізму. Ідейна спадщина А. Дугіна лягла в основу офіційної російської державної політики та пропаганди, тези його теорій розійшлися російською наукою.

Інформація про автора:

Баган Олег Романович,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української літератури та теорії літератури

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

24, вул. Т. Шевченка, м. Дрогобич, 82100, Україна

Information about the author:

Bahan Oleh Romanovych,

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Literature and Theory of Literature

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

24, T. Shevchenko str., Drohobych, 82100, Ukraine